

Over ‘der Stede Raamsteeg’ en andere wegen van de Goudse lakennijverheid

Leon Mijderwijk

In de *Tidinge* van juli 2004 stond een artikel over plaatsen die in het verleden van belang waren voor de Goudse lakennijverheid. Daarin kwamen de werkplaatsen zoals ververijen en volmolens aan de orde. De meeste werkplaatsen zijn verdwenen of onherkenbaar verbouwd.

In deze bijdrage gaat de aandacht uit naar de lakenstraten. Namen die verwijzen naar mensen van wie of beroepen waarvan de betekenis aan de vergetelheid zijn prijsgegeven, bestaan nog steeds: straatnamen hebben de eigenschap de tijd te trotseren. Vele van de straatnamen in een middeleeuwse stad hebben betrekking op beroepen. Hierdoor kan iets worden gezegd over de economische bedrijvigheid in de stad. Deze vorm van naamgeving is vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw in onbruik geraakt. Het werd een sport zoveel mogelijk dichters, zeehelden, bloemen, lusten of werven in een wijk te vangen. Maar laten we de vernieuwing van de positieve kant zien. Aan het einde van de twintigste eeuw verrees in Goverwelle tussen alle andere molens een heus Volmolenhof. Een nieuwe aanwinst voor het lakenstraatnamenbestand, eeuwen nadat de laatste volmolen werd gesloten.

Volderspad en Volderssteeg

De beschrijving van de werkplaatsen eindigde met de Grote Volmolen aan de Punt. Het is tevens het beginpunt van de route langs de Goudse lakenstraten. Op 9 november 1632, een jaar na de bouw van de volmolen, werd het pad dat leidde naar het gebouw, bij besluit van de burgemeesters het Volderspad genoemd.¹ Het is een voorbeeld van de pragmatiek die bij naamgeving een grote rol speelde. Het pad leidde naar de Volmolen en de enigen die er iets te zoeken hadden, waren de vollers die naar hun werk gingen. Ondanks dat de molen veel spierkracht overbodig maakte, bleef menselijke arbeid onmisbaar.

Tussen de Raam en de Vest liep de Gheryt Volressteeg. Deze steeg werd vermeld in 1389.² Een steegje aan de Turfmarkt werd in 1578 Reyer de Volderstege genoemd. In datzelfde jaar werd het ook als Mandenmakerssteegje³ aangeduid. Ondanks dat ook de naam Strosteeg de ronde deed, kwam het in 1748 nogmaals als Voldersteeg voor.⁴ Alle straatnamen die op de aanwezigheid van vollers in de stad wezen, zijn verdwenen. Buiten het verdwijnen van steegjes ligt ook een oorzaak in het tijdelijke gebruik van namen. Zoals we hierboven zagen, werden straten in de Middeleeuwen vernoemd naar bewoners zoals de vollers Gheryt en Reyer. Toen deze mensen de straat verlieten, zocht men een ander herkenningspunt.

In diverse andere steden zijn nog namen te vinden die aan het vollersvak herinneren, zoals in Middelburg, Maastricht, Haarlem en Leiden. Kenmerkend is de ligging aan de grachten. De aanwezigheid van water was onmisbaar bij het vollen, bedoeld om de weefstructuur compacter te maken. Doordat de vollers met de blote voeten op vochtig laken stampten, werd de weefstructuur van het laken dichter en vaster. Aan het water werden diverse stoffen, zoals volaarde en urine, toegevoegd. Aan het lozen van afvalwater waren voorschriften verbonden. Een mooi voorbeeld hiervan betreft een keur uit Gouda. In 1524 kregen twee vollers aan de Naaierstraat te horen dat zij ‘elx een tonnen after in hoire erven van hoire huysen’ moesten hebben. Zij, Willem Gherijtszoen en

Baernt Janszoen, moesten 'aldaer indoen sullen alle twater, comende uuyt die volrije'. Het afvalwater werd dus in de ton gedaan en mocht niet zomaar in het stadswater geloosd worden. Het water in de grachten diende namelijk nog andere doelen. Zo zijn in Delft de lakenwerkplaatsen in het noordoosten van de stad geconcentreerd. Het 'schone' water aan de westkant was bestemd voor de bierbrouwers.⁵ In Gouda genoten de brouwers ook een dergelijke bescherming. Daarom mochten de ververs het laken niet spoelen in de sloten.⁶

De Vlamingstraat

De naam Vlamingstraat kwam het eerst voor in de veertiende eeuw. In tegenstelling tot Klein Vlaanderen hield de naam geen verband met de komst van immigranten ten tijde van de Opstand in de Nederlanden aan het einde van de zestiende eeuw. Hierdoor hoeft echter niet uitgesloten te worden dat de straat zijn naam dankte aan Vlamingen die hun geluk zochten in de steden in de noordelijke gewesten. De opkomst van de lakennijverheid in de Hollandse steden startte globaal genomen in de eerste helft van de veertiende eeuw. Enige 'know how' uit het zuiden kon men wel gebruiken. De Vlaamse steden, met name Ieper en Gent, waren ruim een eeuw eerder tot bloei gekomen dankzij de florerende lakenhandel. De teloorgang zette echter in. Deze recessie ging gepaard met hongersnoden, sociale onlusten en een Engels-Franse machtsstrijd om Vlaanderen. Deze complexe situatie heeft ertoe geleid dat sommige lakenwerkers hun heil in Holland zochten. Enigen belandden mogelijk in Gouda. Zoals gebruikelijk was, zal de naam van menig vreemdeling het land, de stad of de streek van herkomst verraden. Mogelijk was dit ook het geval met Jan die Vlaming die in 1366 genoemd werd als eigenaar van een huis in de steeg aan de Raam. Het is niet uitgesloten dat de Vlamingstraat zijn naam dankt aan deze Jan.

De Drapiersteeg

Ten zuiden van de Vlamingstraat loopt de Drapiersteeg. De drapier of drapenier was de handelaar in laken. De naam drapier verraadt dat hij van oorsprong een lakenwerker was; 'drap' is Frans voor laken. Vanaf de zestiende eeuw was 'drapier' de term voor een handelaar in wollen stoffen. Hij kocht ruwe wol aan en liet dat bewerken: wassen, spinnen en weven. Het halffabriekaat verkocht hij aan de koopman die het verder liet bewerken.⁷ Mogelijk namen de drapiers nog meer bewerkingen voor hun rekening. Zij speelden in ieder geval een centrale rol in de lakennering. Het is daarom niet verbaazingwekkend dat zij een warm welkom kregen bij aankomst in de stad. In 1612 werden drie Vlaamse drapiers overgehaald om in Gouda te blijven. Zij moesten als keurmeesters optreden en het weven onderwijzen.⁸ Dit voorbeeld maakt duidelijk dat er geen absolute scheiding was tussen de drapier als ambachtsman en als ondernemer. In het Keurboek van 1505 werd ook de drapier als onderne-

Wolwassen in de gracht. Ets uit: Johannes en Caspares Luiken, 100 Verbeeldingen en ambachten (Amsterdam 1694; herdruk Rotterdam 1978).

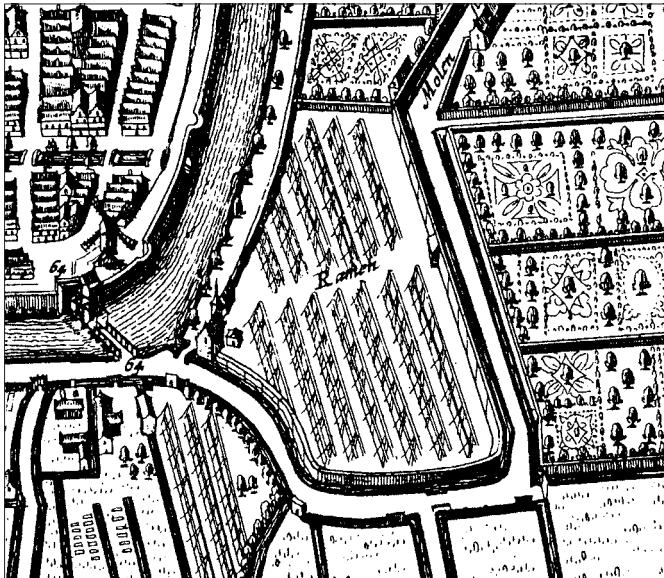

De Drapiersteeg in de richting van de Raam. Foto: auteur.

mer weergegeven. En niet in de fraaiste zin van het woord. Keuren werden veelal opgesteld om niet-gewenste situaties tegen te gaan. Ook onder drapiers kwamen misstanden voor. In de verordeningen, die de vollers betreffen, werden de drapiers er uitdrukkelijk op gewezen dat zij ‘die volders geven alle saterdaghe hair volle ghelt’.⁹ Het lijkt erop dat zij op de arbeidskosten wilden bezuinigen ten koste van de vollers. Dat blijkt eens te meer in een ander artikel: ‘item die drapenierders en zullen die volders oeck anders niet gheven dan ghelt, sonder laecken noch wolle noch gheenderhande waer, hoet genaempt mach wesen.’ Geen betaling in natura of gedwongen winkelnering, maar in klinkende munt. Of in jargon: ‘Meen je het schaapje wel, scheert de wol, maar niet het vel.’ De Drapiersteeg was er nog niet in 1505. De steeg werd in 1574 aangelegd op het voormalig kloosterterrein van de Sint-Brigittenorde. Dit klooster werd vanaf 1551 bewoond door monniken, de Regulieren van Stein. Na de godsdienstige omwenteling in 1572 werd het klooster afgebroken en kwam er een nieuw stratenplan. In 1614 legden de burgemeesters vast dat de straat Schoonstraat zou heten. De naam Drapier- of Drapenierstraat hoorde men echter al spoedig vallen.¹⁰ De bescheiden afmeting zal ertoe hebben bijgedragen dat de straat bekend kwam te staan als Drapiersteeg. Aan het einde van de twintigste eeuw is aangrenzend aan de steeg de Drapiergang aangelegd.

‘Ramen setten op dat lant’

Het is een logische stap om van de verscheidene zijstraten over te stappen op één van de slagaders van de Goudse lakennijverheid, de Raam. Op een raam werd het laken gespannen na het vollen. Tijdens het vollen werd de stof vochtig en hierdoor kromp het. Om het weer op lengte te brengen, werd de stof opgerekt. Het raam diende tevens als keurplaats. Zo begint een artikel in Keuren op de Draperie: ‘Wat laeckenen eens an den raem gewerdeert zijn...’ Het vervolg van dit artikel is dat het laken geen andere kleur mocht krijgen zonder toestemming van de waardijns, de keurmeesters. Zouden zij toestemmen dan ‘sal men weder raemen.’¹¹ Om willekeur tegen te gaan, werd de keuring door twee waardijns uitgevoerd. Een eigenwijze waardijn, die alleen aan de slagging, hing een boete van vijf pond en ontheffing uit zijn ambt boven het hoofd. Om hun oordeel objectief en ongestoord te kunnen vellen, mochten de lakenwerkers zelf niet aanwezig zijn. Op het moment dat de waardijns wilden gaan keuren, werd de

De raamplaats in Haarlem. Uitsnede plattegrond Johan Blaeu, 1646.

‘raemclock’ geluid en de drapiers en wevers moesten ‘uit die raemen gaen (...) ende daeruut blijven ter tijt toe dat die warderinge gedaen is.’¹² Voor het algehele toezicht op de ramen was een raamwachter aangesteld. De wachter moest zweren dat hij ‘alle scalckernie ende heymelicke gebreecken die in de laeckenen moegen wesen’ waarvan hij wist, zou melden bij de waardijns.¹³ Dat betekende dat de lakens niet zomaar gerekt konden worden tot iedere gewenste lengte.

Het opstellen van ramen

nam een aanzienlijke ruimte in beslag. Meestal werden ze opgesteld aan de rand van de stad. Een prachtige illustratie hiervan is de stadsplattegrond van Haarlem van Johan Blaeu uit 1646. Buiten de stadsmuren staan rijendik de ramen opgesteld. De plaatsing aan de stadsrand betekende dat de raamplaats veranderde naarmate de stad zich verder ontwikkelde. Ook in Gouda is dit het geval. Illusterend hiervoor is de bron over de 'Wyte van de waterschapen binnen de stad'. Deze bron dateert van 1390 maar kent wijzigingen van later datum. In de tekst komt driemaal de Raemwech voor. Uit de beschrijving kan worden opgemaakt dat tweemaal de huidige Raam werd bedoeld. De derde keer werd echter gesproken over 'die waterschap tusschen der

Achterzijde van huizen aan de Spieringstraat, deel van de oude Raemwech. Foto: auteur.

Voghelenzanc ende den Raemwegh.¹⁴ De Vogelenzang is de huidige Wilhelminastraat, aan de oostkant van de binnenstad. In de tekst werd dus een andere Raamweg bedoeld, namelijk die welke nu de Sint-Anthoniestraat en Zeugstraat heet. In 1341 en 1351 wordt deze voor het eerst Raamstraat of -weg genoemd. Volgens Scheygrond loopt de 'Raemwegh' van de huidige Spieringstraat, Jeruzalemstraat, Zeugstraat tot aan de Sint-Anthoniestraat, oftewel, de hele oostkant van de stad.¹⁵ Een halve eeuw later, in 1391, stelde het stadsbestuur vast dat 'nyement binner der vryheyd van der Goude andersins rame setten dan op dat lant, datter toe gheordeneert es, in Dyrce Beudekijns land...'.¹⁶ Gaan we ervan uit dat Dyrce zes jaar later nog op dezelfde plaats was, dan kunnen we uit het hofstedengeldregister optekenen dat hij aan de Vismarkt woonde. Zijn land, dat in 1391 bedoeld werd, lag buiten de Tiendewegspoort. De verhuizing naar deze raamplaats lijkt samen te hangen met de bebouwing van de percelen tussen Zeugstraat en de Vest waardoor de oude Raemwech in onbruik raakte. De steeg die naar het land buiten de Tiendewegspoort liep werd 'der stede Raamsteeg' genoemd.¹⁷ Deze naam wordt gebruikt tussen 1407 en 1488.¹⁸

Raam voor korte duur

De huidige Raam werd in 1402 voor het eerst als Raamweg aangeduid. Bij bestudering van de straten is het belangrijk stil te staan bij het gegeven dat in de Middeleeuwen slechts één kant van de straat bebouwd was. Bebouwing aan twee zijden was uitzonderlijk genoeg om te noemen, zoals de Dubbele Buurt. De bebouwde, oostelijke, kant van de Raam heette de Koningstraat. Deze werd later ook Raam genoemd. De westkant was feitelijk de achterzijde van de bebouwing aan de Gouwe, zoals het geval is bij het perceel van lakenverver Jan Gijsbertsz. Sas. De westkant was tot 1350 de vest of 'borchwal' rond Gouda totdat deze verlegd werd naar de Turfsingel. De Raam loopt van het Nonnenwater tot aan de Bogen en de Peperstraat. Het is mogelijk dat het Nonnenwater, de verbinding tussen Gouwe en Raam, voor de bouw van het Sint-Marielooster eveneens tot de Raam werd gerekend. De verbinding naar de Peperstraat heet de Korte Raam. Deze is aangelegd rond 1350, bij de aanleg van de nieuwe buitensingels, ter bevordering van de afwatering via de Peperstraat-duiker.¹⁹ Hoewel de Raam nooit ontbreekt als de Goudse lakennijverheid ter sprake komt, is de

Het erf van het afgebroken Sint-Brigittenklooster in gebruik als raamplaats en bleek. Uitsnede plattegrond Braun en Hogenberg, 1585.

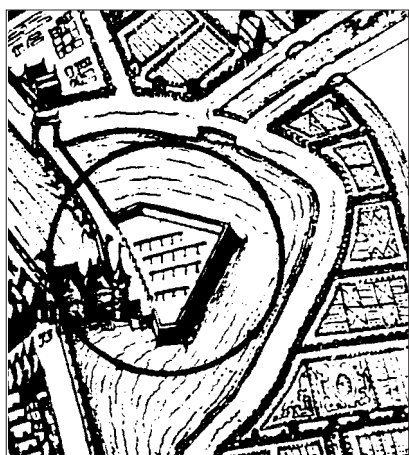
naam waarschijnlijk gebaseerd op een kortstondige werkelijkheid. De ramen hebben hier niet lang gestaan. Het Raamgebied werd namelijk volgebouwd. Pas nadat de Regulieren van Stein het voormalige Sint-Brigittenklooster hadden verlaten (in 1572-1573), dat stond op de plaats waar nu het Regulierenhof is, deed de Raam weer tijdelijk zijn naam eer aan. Het erf waar het klooster stond, werd gebruikt om de lakens te spannen en te drogen, zoals te zien is op de stadsplattegrond van Braun en Hogenberg uit 1585. Later werd dit stuk weer bebouwd. Ook het erf van het oude Minderbroedersklooster, waaraan de Minderbroedersteeg tussen Oosthaven en Spieringstraat herinnert, werd

in die periode als raamplaats in gebruik genomen.²⁰

Niettemin moet de blik vooral over de muren en singels geworpen worden om raamplaatsen te vinden. Buiten de Potterspoort, het huidige Bolwerk, werd land gehuurd. De zompige bodemgesteldheid zorgde ervoor dat men in 1612 van verlenging van het huurcontract afzag. De ramen werden verhuisd naar het land waar het fabrieksterrein van de Uniqema staat, aan de zijde van de Turfsingel. De kosten die de verplaatsing met zich meebracht, werden door middel van een heffing op de saafusteinen, een weefsel van wol en linnen, gefinancierd.

De eerder genoemde plaats buiten de Tiendewegspoort verdient nog aandacht. Het lijkt erop dat hier een continuüm is in de plaatsing van ramen. De eerste vermelding was van Beudekijns land in 1391. Dit was de vaste raamplaats van Gouda. Een dergelijke bepaling van plaats ontbreekt in de *Keuren op de Draperie* uit 1505. Niettemin wordt het land in het tiendepenningskohier, een belastingregister uit 1557, nog steeds als raamplaats aangeduid. Belangrijk is dat er een raamhuis stond. Dit huis was de ruimte waar de raamwachter dienst deed, de lakenwerkers zich moesten melden en de waardijns zich opmaakten om hun keurende blikken op de lakens te richten en de lakens te wegen. De grond met dit huis was in 1534 gekocht, gelegen voor het raam van Jan van Zwol. Aangezien er geen echte lakenhal was, werd de raamplaats een centrale plaats van de nijverheid.²¹

Vanaf 1585 bestaat er voor Gouda een historische bron die een beeld kan verschaffen van de bedrijvigheid in en om de stad: de stadsplattegrond. Op de kaart van Braun en Hogenberg uit dat jaar zijn geen ramen te zien buiten de stadsmuren, ook niet bij de Tiendewegspoort. Dit zal te maken hebben met de vrees voor een mogelijk beleg van de stad. Zo'n beleg was ten tijde van de Opstand in de Nederlanden geen waanidee. De inwoners van Haarlem (1572-1573), Alkmaar (1573) en Leiden (1574) konden daarover meepraten. Men zorgde ervoor dat alle bedrijvigheid zich binnen de muren afspeelde. Zo werden molens afgebroken en in de stad nieuwe gebouwd. De verlaten kloosters werden als raamplaats ingeruimd.

Ramen bij de Tiendewegspoort. Uitsnede plattegrond Johan Blaeu, 1645.

In 1649 was de vrede een jaar officieel hersteld en hoefde Gouda geen beleg meer te vrezen. Het land buiten de muren kon weer worden gebruikt. Cartograaf Joan Blaeu toont in zijn *Toonneel der Steden van de Vereenighde Nederlanden* een plattegrond waarop de ramen duidelijk te

zien zijn. Weliswaar niet zo imposant als in Haarlem, maar ze zijn er. Op het ravelijn, het driehoekige bolwerk voor de Tiendewegspoort, staan de ramen. Waarschijnlijk heeft men niet gewacht tot het tekenen van de Vrede van Münster voor weer buiten de muren werd geraamd. Misschien bood het Twaalfjarig Bestand (1609-1921) voldoende zekerheid om veilig naar buiten te trekken. In het derde bestandsjaar wordt in ieder geval een 'Raemkade' vermeld die achter de Fluwelensingel liep.

Dammas de blauwverver

In het Raamgebied was een continuïteit van lakenwerkzaamheden te zien gedurende meerdere eeuwen. In de begintijd van de Goudse nijverheid was er bedrijvigheid op de Blauwstraat. Het is gezien de ligging van de straat curieus dat de naam het heeft overleefd. De straat ligt in het verlengde van de huidige Turfmarkt, de vroegere Honscoop. De straat aan de overkant van de gracht heet in zijn geheel Turfmarkt; zowel de oude Tevecoop als het gedeelte tegenover de Blauwstraat, de vroegere Elzenmarkt. De Blauwstraat loopt van de Naaierstraat in het zuiden tot de Hoogstraat. De Blauwstraat wordt voor het eerst vermeld in 1456. De naam was mogelijk al decennia in gebruik, zeker als aangenomen wordt dat de straat naar Dammas, een verver uit het midden van de veertiende eeuw, is vernoemd.²² Dammas was een blauwverver. Het blauwverven is een vak apart, geheel anders dan het rood- en geelverven. De blauwe kleurstoffen wede en indigo lossen namelijk niet op in water. Dit houdt in dat zij eerst moeten worden omgezet in een oplosbare stof. Daartoe gaan zij in een chemisch bad, de 'kuip'. De afgeleide stof die in de kuip ontstaat, is wel oplosbaar met water. De wol of de stof kan nu worden gedompeld. De vloeistof is niet blauw van kleur, maar geel. Het blauw komt pas bij het drogen aan het licht. Het verven kan herhaald worden totdat de gewenste tint is bereikt.²³

Een blauwverver moest de nodige kennis en middelen in huis hebben, waaronder ruimte om de lakens in de buitenlucht te laten drogen. Aangezien de verfstof na gebruik geloosd werd op de stadsgrachten, zal het stadsbestuur erop hebben toegezien dat het water, dat voor vele doeleinden werd gebruikt, niet werd vergiftigd door de blauwververs. De kans dat de blauwverfplaatsen opschoven met de uitleg van de stad is niet denkbeeldig. De praktijk van Dammas is misschien niet lang gecontinueerd. Het melden van de Blauwstraat in 1456 kan reeds op een oude situatie betrekking hebben gehad. De Blauwesteeg, genoemd in 1343, is wel eigentijds. De steeg liep achter het huis van de weduwe van Ermgart Harman Dammesz., de volledige naam van Dammas. Hoewel nadere gegevens ontbreken, moeten we vermoedelijk deze steeg haaks op de Blauwstraat zoeken. Buiten de stadsgrachten lag de Blauwkade, vermeld in 1541. Deze lag in de Ouwe Gouwe, het gebied achter de Blekerssingel. Ook buiten de poorten heerste bedrijvigheid. Hier vonden vaak de activiteiten plaats die veel ruimte innamen, zoals het bleken van linnen en het opramen van laken. De nijverheden, die niet bevorderlijk waren voor het leefmilieu in de stad, vonden daar ook hun plaats. In 2001 werden bij de Vierde Kade sporen gevonden van een leerlooierij. Nu ja, sporen... maar liefst 95 schedels met twee hoorns werden naast vele fragmenten opgegraven. De stank van het looien was verschrikkelijk en de plaatsing van de looierij is logisch: aan de oostkant van de stad. Doordat de wind meestal uit het westen kwam, werd een minimum aan overlast verkregen.²⁴ Mogelijk dat om een overeenkomstige reden ook het blauwverven bui-

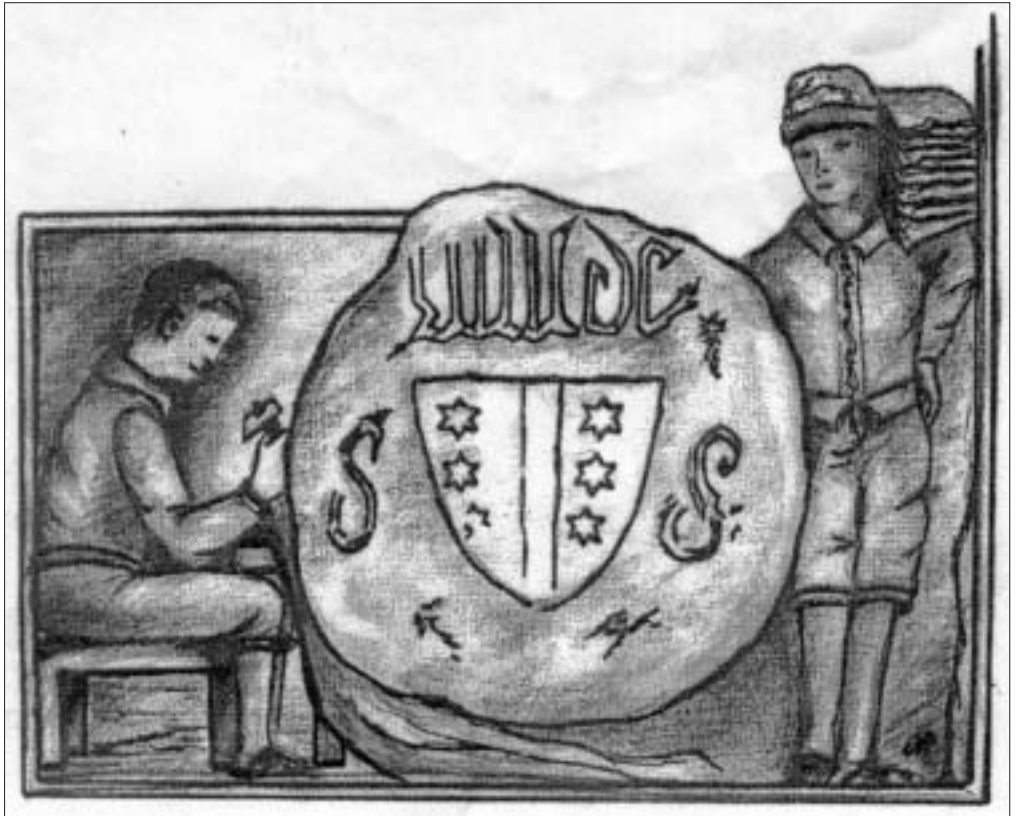
Rood- en blauwverven, twee aparte vakken. Bij het roodverven werd het verfbad verhit, bij het blauwverven werd de stof in een koud bad gedompeld. Detail gevelsteen De Lakenhal, Leiden, 1640.

ten de stadsmuren plaatsvond. Maar ook bij de naam Blauwkade rijst weer een vraag op. Was deze naam wel afgeleid van het blauwverven? In 1596 wordt de kade vermeld als Jacob die Blauwenkade. Of Jacob een verver was, is onbekend, want misschien had hij zijn naam wel verdiend omdat hij niet van het Goudse bier af kon blijven.

Conclusie

'Straatnamen hebben de eigenschap de tijd te trotseren', staat geschreven in de inleiding. Tijdens de rondgang langs de lakenstraten is echter gebleken dat veel namen verloren zijn gegaan. De oorzaak is dat in de Middeleeuwen en de vroege Nieuwe Tijd straten werden vernoemd naar een herkenningspunt. Verdween zo'n punt dan was dat reden om een andere naam te geven. Het verdwijnen van veel steegjes hebben het straatnamenbestand ook geen goed gedaan.

Reacties of aanvullingen op de artikelen over de Goudse lakennijverheid graag naar: <mailto:leonmijderwijk@wanadoo.nl>

Mijn dank gaat uit naar Nel van Waas voor het ontwerp en uitwerking van 'Het zegel van de Goudse draperie'.

Noten

- 1 A. Scheygrond, *Goudsche straatnamen*. Verzameling Bijdragen Die Goude 17 (1979) 207.
- 2 Ibidem, 46.
- 3 Ibidem, 44.
- 4 Ibidem, 163.
- 5 M. Hofman, 'Delfts oud 3', *Detector Magazine* 33 (juni 1997) 14-16, aldaar 15.

- 6 J.E.J. Geselschap, 'De lakennijverheid', in: A. Scheygrond, e.a. (red.), *Gouda zeven eeuwen stad: Hoofdstukken uit de geschiedenis van Gouda, uitgegeven bij de herdenking van het 700-jarig bestaan van de stad Gouda op 19 juli 1972* Verzameling Bijdragen Die Goude 15, 129-148, aldaar 130.
- 7 E. de Baan, *Goed garen. Termen en begrippen van de textielnijverheid uit heden en verleden* (Rijswijk/Leiden, z.j.) 18.
- 8 Geselschap, 'Lakennijverheid', 140.
- 9 L.M. Rollin-Couquerque en A. Meerkamp van Embden, *Rechtsbronnen der stad Gouda* (Den Haag 1917) 648.
- 10 Scheygrond, *Goudsche straatnamen*, 36.
- 11 Rollin, *Rechtsbronnen*, 644.
- 12 Ibidem, 651.
- 13 Ibidem, 632.
- 14 K. Goudriaan, B.J. Ibelings en J.C. Visser red., *Het Goudse hofstedengeldregister van ca. 1397 en andere bronnen voor de vroege stadsontwikkeling van Gouda* Apparaat voor de geschiedenis van Holland 14 (Hilversum 2000) 26.
- 15 Scheygrond, *Goudsche straatnamen*, 160-161.
- 16 Rollin, *Rechtsbronnen*, 42-43.
- 17 Geselschap, 'Lakennijverheid', 132.
- 18 B. Ibelings, 'De markt en de publieke gebouwen in het middeleeuwse Gouda', *Tidinge* 14 (1996) 48-59, aldaar 54.
- 19 Goudriaan, *Hofstedengeldregister*, LXXIII.
- 20 Geselschap, 'Lakennijverheid', 136.
- 21 Ibelings, 'Markt en publieke gebouwen', 53-54.
- 22 Scheygrond, *Goudsche straatnamen*, 13.
- 23 H. van Haaster, 'Botanisch en chemisch onderzoek aan een 17e-eeuwse lakenververij in Gouda' *Biaxaal* 115 (Zaandam 2001) 13-14.
- 24 P. van den Belt, 'De hoeveelheid runderhoorns maakt het bijzonder', *Rijn en Gouwe* (2 maart 2001).